

84(2Рсс = хак)

к/х

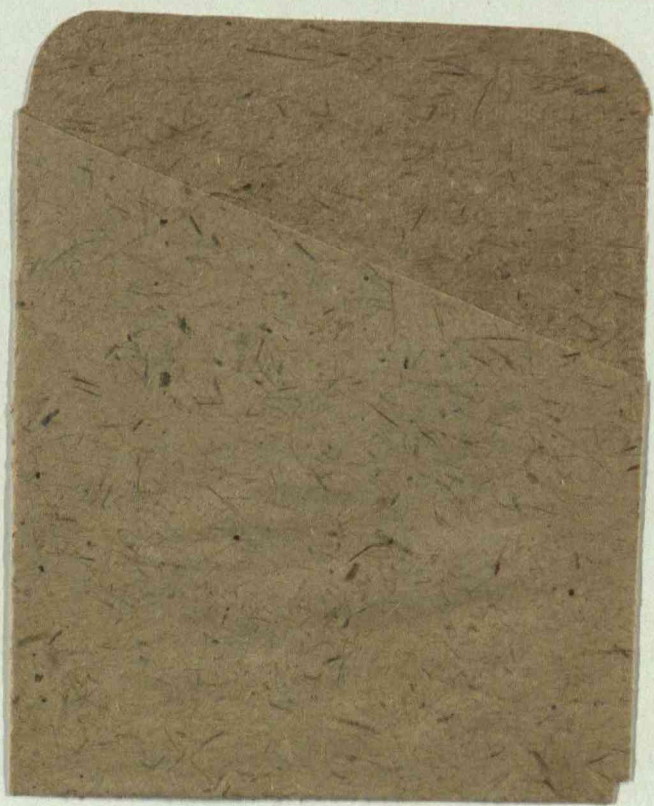
Т-58 Тілнің, литератураның паза историянын
Хакасиядағы наука тилітчен институтды

А.М. Топанов

Хакасияның үні

Ағбан - 2003

Көгліг, өріністіг ине Родинам,
Көксінде, паарси, міні син өскірдің.
Хап-чүреме аарлығ син, мінің чир-суум.
Хайдағ ирке тыныснаң міні чылыттың!

(А. Топанов)

Чыынды А.М. Топановтың 100 чазына чарыдылча.

84(2Рос=Хзк)6

Тілнің, литератураның паза историянын
Хакасиядагы наука тилітчең институтуды

Т-58

А.М. Топанов

М781575 к/х

ХАКАСИЯНЫҢ ҰНІ

Кибелістер, кип-чоох, тахпахтар

Национальная
библиотека
И.Г. Доможакова
республики Хакасия

АГБАН • 2003

УДК 82/821

ББК 83.3(2Рос-Хак)

Т 58

Составитель **Нина Майнагашева**

Книга издана при финансовой помощи Хакасского
национального драматического театра им. А.М. Топанова

Топанов А.М.

Т 58 **Голос Хакасии.** Сборник стихов на хакасском языке. /
Составитель Н.С. Майнагашева. — Абакан: Хакасское
книжное издательство, 2003. — 68 с.

В сборник стихов основоположника хакасской литературы А.М. Топанова вошли ранее не изданные поэтические произведения, написанные им в 1940-е — 1950-е годы.

В своих стихах поэт воспевает красоту родной земли, восхищается величием ее гор, тасхылов и могучих рек.

Легенда "Кин богатырь" — крупное поэтическое произведение А. Топанова о Кин богатыре и его трех сыновьях, освободивших народы России от врагов-захватчиков.

Тахпахи, написанные в период Великой Отечественной войны, передают настроения народа Хакасии тех лет.

УДК 82/821

ББК 83.3(2Рос-Хак)

ISBN 5-7091-0165-6

© А.М. Топанов, автор. 2003

© Н.С. Майнагашева, составление, 2003

А.М. ТОПАНОВТЫҢ ЧУРТАС ПАЗА ЧАЙААЧЫ ЧОЛЫ

XX чүс чылының 20 чылларында чайаачы төлнүң чуртазы сидик, че олох туста хыныг паза пай полган. Көп нимені оларга пастап да идерге киліскен: алфавит төстирге, пастагы кибелістер пазарга, газета сыгарарга, учебниктер тимнирге, чонның үгренир көңнін паза культуразын көдірерге. Угаа нандырыгылыг тус түскен оларның үлүзіне. Анзын олар постары даа сизинчең поларлар, аннаңар көп нимені пір саңай идерге күстенчеңнер. Үгрөдиг алган улус көп ле полбаан. Оларның санында Александр Михайлович Топанов — хакас литературазының төстөгчүлерінің пірсі. Ол — поэт, драматург, тілбестөгчи, үгретчи.

Александр Михайлович Топанов 1903 чылда 18 сентябрьда Шира аймагында төреен. Соонаң іче-пабазы Көл Пилтірі аалзар көскен. Мында пастагылыг школада үгрөніп, А. М. Топанов Хызылчардагы духовнай семинариязар кірген. Духовнай семинарийні таныгылыг тоозыбызып, Иркутсктагы университеттің юридическай факультетіне кірібіскен. Че ол туста гражданскай чаа пасталыбысхан, Топановха үгрөңізін тохтадарга киліскен. Хакасиязар айлан киліп, А. Топанов милиция органнарында тогынған. Анаң, Минсугдагы үгретчилер курстарын тоозып, Көл Пилтірінде школада олганнарны үгреткен, аалда культура тогызын көп апарған. Үгрөдігліг кизи чииткеөк чон чуртазында өткін араласхан. Иди 1926 чылда А. Топанов областытагы Чон үгрөдиди пөлийинде литературно-издательскай коллегияда үгрөдігліг паза хоос литература сыгарарында нандырыгылыг кизиңе тургызылган. Олох туста школада хакас тили үгретчизи полган. 1927 чылда Александр Михайлович Москвазар асхынах санныг чоннарның Чөбінде тогынарга ызылган. Хакас алфавидин төстирінде идөк өткін араласханнарның аразында А. М. Топановтың ады адалча.

Чон чуртазында өткін аралазып, ідөк ол кибелістер, улуғ нимес пьесалар пазып одырчаң. 1928 чылда Москвада аның “Үгреділіп чобағ чох” пьесазы паза “Ыр пічиі” кибелістер чыындызы чарых көргеннер. Пу хакас тілінең пазылған пастағы хоос книгалар полған.

1931—1947 чылларда А. Топанов хакас драма театрында тоғынған. Театрзар аның чолы хоос самодеятельностьтаң пасталған. Көл Пилтірі аалда чуртапчадып, пос ондайынаң концерттер тимісеп, орыс литературазының классиктерінің пьесаларын хакас тіліне тілбестеп, турғысчаң. Ідөк Ағбанда “Тіріг газета” ондайынаң тоғынчатхан “Көк кипчілер” кружокта өткін араласхан. Театрда А. М. Топановтың талантының пасха-пасха сарилары азылған: ол драматург ла нимес, че ідөк ол хоос устағчы, режиссер, актер полибысхан. Ідөк ол пьесалар хакас тіліне тілбестеп турғысчаң. Духовой оркестрде ойнирға тус тапчанох полгыт.

Илбек Ада чаа тузында А. Топанов чайаачы тоғызын алғым апарған. Чаа темазына илеседе пьесалар пас салған, оларны сценада турғысхан. Ол “Чиит матыр”, “Хакас чонның оолғы”, “Хан үчүн хан”, “Молат чүректер”, “Хызыл Дондағы матырлар” тіп пьесалар.

1941—1942 чылларда А. Топанов “Кин Алып” кип-чоох пасхан. Алыптыг нымах ондайынаң пазылған кип-чоохта поэт Россияның чаа чолына урунчатхан үлүзін паза Илбек Ада чаа тузындагы күрезігні хоостапча. “Кин Алып” — А. Топановтың сөс узын, талантын киречілеңчеткен улуғ поэтической тоғыс.

30 чылларда хакас чонның үгреділіг улузы “национализм киреенең” пыролаттырған. А.М. Топановтың прай чуртазы паза чайаачызы төрсең-өскен чирінең, пос чонынаң, аның культуразынан палғалыстыг даа полза, ағаа Хакасиядаң семьязынаң — ипчізі Олыга Константиновнанаң, Тамара хызынаң, Николай оолғынаң — тискен чілі парыбызарға киліскен. Че пыролаттырған писатель поэтында пыро пар тіп санабаан. Крымзар парыбызып, көңі ардаан даа полза, холын пос салбаан. Ағырии, тізең, ол тусха уламох уғадыбысхан. Андох 10 январьда 1959 чылда үресен.

Крымда чуртапчадып, А. Топанов Н. Зингеровскийнең хада пасхан “Алаахтыртхан Хорхло” (1941) күлкістіг ойынын хагап тоғыныбысхан. Пьесада илеседе алызыглар иділген. Пічікке 1955 чылның редакциязы кирілген. “Алаахтыртхан Хорхло” хакас драматургиясында пастағы музыкалыг күлкістіг ойын. Премьеразы 1942 чылның силкер айында Асхыста ирткен. Көрігчілер А. Топанов

новтың пьесазын хынып удурлааннар. Анзынаңар “Хызыл аал” газетада 1942 чылда сыххан статьялар чоохтапчалар. Пьесаның пөзік синде пазылғанын аның сценадағы узах чуртазы киречілепче.

Писательнің иң не халғанчы тоғыстарының пірсі — кибелістер чыындызын тимнеені. Пастап ол аны “Хызыл Солбанах” (1949), соонаң “Хакасияның үні” (1950) тіп адап салған. Че ол кибелістер чыындызы чарых көрбесен. Чыындаа прай чўске чағын поэтической тоғыстар кирилген. Кибелістерінде Топанов-поэт төреен-өскен чирінеңср көглепче: аның өңненчеткеніне өрінче паза хазыр суғларына, халын тасхылларына хайхапча. Чир-чайааннаңар кибелістерінде уғаа сіліг, кізі чўрсен аптапчатхан хоостар хоосталча, хайда наңмыр тузында “Чарых үннесте хусхацахтар / Чазыт чирлерге кірглепче, / Чазы чурттыг хурт-хоозахтар / Чалбах пўрлерде чазынча.” Алай Ағбан суғның омазын чарытчатса, улуғ аарласнаң пасча: “Хозан-хулах артын чөрчең / Хорғыс пілбес аңчылар / Хас-пурунда пазырын салчаң / Хайнам суғлыг Ағбанзар”.

А.Топанов пу чыындызына Совет үлгүзіне, Ленинге, Сталинге чарыдылған көп кибелістер кир салған. Чыынды 1950 чылларда чарых көрген полза, пу кибелістер чон аразында алғым тарирчых. Амды оларның тузазы, паалыг полғаны — алынча чылларда пазылған литература произведениезі чілі көрілгені.

Пу чыындының ады — “Хакасияның үні” — авторни, че чыынды 1950 чылынаң пасхалалча. Мында А.Топановтың таллама произведениелері кирил парған: кибелістері, кип-чооғы, Илбек Ада чаа тузында пазылған тахпахтары.

Н. Майнагашева.

ИНЕ ЧИРИМ

Алты санның чир сыны тагларында
Алтынчызы пирик , улуғ тағ полды,
Күмүс күн оды чалбыранызында
Күр сындырын ол чалтырада турды.

Пирік тағның пөзік сораа үстүнде
Пис пулуңның чылтыс хал чариин чайча.
Хының ла, хан-хызыл өңінізінде,
Хызыл торғы өбнде пирик тағ сағылча.

Алып холы пүдірген Сүбсе тағда
Алтон аймах чоннар уйа чазады.
Чахайах талайы салгаа аразында
Часхы сілиінде, ырыста чурт алды.

Көгліг өріністіг ине Родинам,
Көксінде, паарси, міні син өскірдің.
Хан-чүресеме аарлығ син, мінің чир-суум.
Хайдағ ирке тыныстаң міні чылыттың!

Көфл-аарласта сагаа мин, синің палан,
Көп өң порчо мончығын кизіртчебін,
Көйтік “аң-хустан” сині мин, Родинам,
Көксім-тыным айабин хайраллирбын!

ӨРІНІС ЫРЫ

Хыбыннап күйгөн рубин тас сурланызында,
Хызыл күн чарииның алтында мин өңненчем,
Хазыр чарыхтың Совет чошпың страназында —
Хакас хызы, мин өрчі-ырыста чуртапчам.

Көксiмде чараан ВЛКСМ танығас,
Көс чiли чалтырана, хан-чүреем чылытты,
Көгілбей харачхайны чiли көңнедебес,
Көк тигірің алтынча ол мині чолады.

Торғайахтың часхы күндегі үннезінде,
Толдыра көгіснң тына, ханат солбыразында
Тасхыл чуладының көгліг солбыразында
Тасхын салғахнаң чоң талайына күс хостым.

Ирке ічечеем, өрiндек ле син, паарсачаам,
Ирел-хасхырым кiзенi ам унал парған,
Иркiн дее тастында хыс палаңа, аарличаам,
Илбек чолычаа парча өөнде чазыл парған.

Көксiмде сабылған минің арың чүреечеем
Көөл өбрезiн, чурт чолын ам тозы табыңай.
Көк тигiрде сурлан сыххан хызыл күнiчеем
Көгліг хониима паарси төөй чалбыранғай.

КӨК МОЛАТ “АРАНЧУЛАМ”

Молат iзеңсе пазыбызып,
Молат адыма алтан салчам,
Тимiр тiнінең тудыбызып,
Тигiрендiре пастырт сыхчам.

Көк молат күстiг адым
Көңсене нызыри пастырча,
Көк, түс Уйбат чазыларым
Көгліг нызырасха үндесче.

Күлбүр таны, удурланып,
Күрдектене магаа урунча,
Көксiм-сазымда ойнанып,
Көблөп, паарсап, сыйбапча.

Талбас азахтыг “көк моладым”
Талған турысты чир пiлбинче,
Төс холынаң тарта пирзем,
Тагдырам хаалиин хозыбысча.

Күзүреме чөристіг ат үстүндө
Күрсүлене ал-чүрсөм өрiнче,
Көк чазыларның iстiнде
Көглiг ырларым истiлче.

Көг моладым пастырғанына
Көк чазылар тiтiреңнеп сыхча,
Көглөсөн минiң ырларыма
Көк торғайлар үн хосча.

Чалбыри iзеен күн теезiнде
Чайғы тооза пiс чуртапчабыс.
Чахайлыг чазы iстiнде
Чалахай тогыс ит салчабыс.

Хатыг азахтар пасхан чирде
Халын хыралар полглап халча.
Халых колхозы таарлаанда
Харах ойнада ас сыхча.

Көглiг арах салгылып одыр,
Көк молат “аранчулам”,
Чазыны үннедiп одыр
Чарых, нызыраң ырыңнаң!

ХАЙДИ ПОЛЫП ХАН-ЧҮРЕЕЧЕЕМ

Хайди полып хан-чүреечеем
Хайнан сыға күрсүленді зе?
Хайди, ноға көөл өөречеем
Хап-сорт минзер килбеді зе? ..

Халых тарлағ чазызында
Хазыр көглер чайылчалар.
Хынығ ырнаң чарызыста
Хал нызырттар яңыланчалар.

Күлүк үні истілчедір.
Күлбүр танның ойлазында,
Хынийим анда тоғынчадыр
Хыра ханы тракторында.

Хырых сүрмес үрін салып,
Хызыл лшадым тартыныбызам.
Хынийчаамзар хыраа парып,
Хыс ирнимнен охсаныбызам.

ЧАСХЫ

Часхы күннер узарабысты,
Чар асхлабысхан чуладахтар.
Чазы көксін сінглебисті
Чалахай ирте чахайахтар.
Күмүстен чараан күн харах.
Күрдек көгісті өрти хапты,
Күскечек, хурт-хооснаң анычах
Күн теезі чирче чортыңғлады.
Иртен-иирде тартым тубаннар
Иріг чирче чайыла сыхты,
Ирігіс пілбес хурағаннар
Иреет типси чарысхлап сыхты.
Көгліг ыр чайа, колхозниктер
Көк чазыларзар харағлады,

Күнге сустала, сағлығ аттар
Күрдейе көре кістегледі.
Хызыл флагас, чалтыран сыға,
Хыра отаанда өңзебіскен.
Халых мариин чарыт сыға,
Хана газеді турыбысхан.
Тарлағ чурттары түденглебізін,
Тадыри трактор күзүребіскен,
Тарлағ сырты чохырайглабызып,
“Табырах!” яңы истілглебіскен.
Маңат сыхтығ таарылған чирге
Мааннаста ниміс тасталчадыр,
Махачы, хынығ ада чирге
Мондалым ис-пай чайылчадыр.
Сталин планы толдырыл турып,
Стахановчылар көптел сыхты,
Часхы таарыс алғыдыл турып,
Чапчан табырахнаң марғыс сыхты.
Көк талай чіли салғахтана,
Көгілбей чазылар турғлабызар.
Алғым төңісти абыдыла,
Арығ астар чайхалызыбызар.
Ине чир-суғ аңмардарыңа
Илбек исте — алтын харахтар,
Тасхын суғ чіли ағыннана,
Тағди үўле изіл сығарлар.
Хынығ флагас, танда ойнана,
Хызыл көзічек чіли өңзіпче...
Аарлығ күнге чалтырана,
Аллығ тоғыста көңнепче.

АЛТЫН ПУҒДАЙ

*Асхыс райондағы Сталин адынаң
колхозтағы социалистическай істеніс
геройы Боргоякова Фрося пазылған*

Көк тайғаның азағында,
Көк хырлығ Ис суғ хазында
Хакас чон хызы позымнаң
Халыхтаң тарлаан тарытчам.
Колхозтың азы өңненче,
Пазах пазахха ўндесче.
Ал позым арғыстарымнаң
Аны сиберли мааннапчам.

Бір хозымы:

Чиріме сыйыхха
Алып күске күс хоза.
Килкім пазахтығ
Уғаа даа сіліг,
Уғаа даа арығ
Алтын пугдай ас өсче,
Алтын нимізім өсче.

Көк талайда абыдыла,
Көөлче, хынығ сыбырана,
Күлбүрең чирде чайхал сығып,
Күүлене салғахтан турча.
Күрдейте пазын тудыбызып,
Күлімзіресте турыбызып,
Колхоз чонын өріндіріп,
Көгнің чахсызын ыратча.

Бір хозымы:

Игір ай салаңнабысса,
Илбек чирге чаринн төксе,
Алғым хыра пугдайларым
Алтыннаң сыға чарыпча.

Пүлүн-палың чайыл сыхса,
Пас пикіне, мааннаанарым
Паарсах ээлерін алғыпча.

Ыр хозымы.

Пис чылыгда аралаза,
Писті төртке ле ағыла,
Марың, пілізім алғыдып,
Матыр чир-суума істенчем.
Орҕах пасхадыг алтын чылгыс,
Өрчиліг “герой” адалыс
Аарди-чести мин ал чөрің,
Алгыс чиріме читірчем.

ХЫНЫҢ ТУС

Уғаа хыныг час күннерінде,
Улуғ тоғысха кірісетсең,
Нанға сіри, ат чөрізінде
Наали салда апарчатсаң.
Ұстүнде торғайағастар
Ұннерін чайа тарбаңнасча,
Тоғыр хыринда өрбекейектер
Торғы чазааннаң чалтырасча,
Саалах чилічек ханадынаң
Сас-көгенесеңні түгдүретче,
Саали ойлап ибіре хыринаң,
Сарынах саба хылчыхтапча.
Тоғыс күні тоозылған туста,
Тохырын салып, тынаң пардың.
Көглөп ала, газет хығыра,
Көөліг төзеңе түзе пардың.
Часхы хараачах, паарси тына,
Чалбыр киині чайдыра төкче,
Чазы порчо, чызын тарада,
Сабыда сині изіртіпче.
Ызых түннің амырын сайби,

Ырах — пеер ах сах ла тапсады,
Алтын пүгүр ай, чирні хари,
Аарлыг уйгуң хадарды.
Хуба таң сөгил сыхса,
Хусхачахтар хыйғылазыбысча,
Көглiг танычах, учух сыға,
Көксiңе хона ойнаныбысча.
Иртен иртөк тура хонып,
Ир махачылардаң халбадың.
“Пүүн-чүс илiге” тiп чарлабызып,
Пүдүрчүн чили атыға пардың.
Уғаа хыныг амғы хоныхта!
Ўнни, өрiне iстенчезiң.
Улаан ыырчыны iсте тура,
Улам на тың тоғын сыхчазың.
Ырах таңнаң харааға читiре
Ырыс көглерi чайылглапча,
Ырах таңнаң чылтысха кире
Ынаг тоғыс хайнаглапча.

ААРЛЫГ ААЛЧЫ

Харап көрiңердек күн хараанзар,
Хайди, күмүстелiп, сурланча.
Хакас чирнiң чазыларынзар
Хайдаг ирке чарых тастаглапча?..
Чахсы хазы харахтаңардах,
Чазылар iстiнде ниме полча?
Чайылым ўннiг торғайах хустар
Чалынныг алғыс кемге пирчелер?
Чахайахнаң хачылаан кiпi кис салып,
Чалахай тарлағас аалчы килче...
Чачахтыг хоос пладын тартын салып,
Часхы танычахха мўне килче.
Көгiлбей кииде флаг көдiрiбiзiп,
Көгде, көглесте удурлааңар!
Хыра чазызында тоғасхлап,
Хыныг марығнаң алғыстааңар!

Пістің колхоз, паба, пичелерге
Пірли күстө полыс пиреенер.
Халых тарлаан ардагчы өргелерге
Хахпан-тузахтар турғызынар.
Табырах, табырах, пионер олғаннар!
Тарлығас аалчы “хапчығай” тіпче.
Таңда пазох маңзырос аалчылар
Тараан пастығ көпенектер килче.
Табырах, прай олғаннар, че, чазызар!
Тарлагас сағыпча пісті анда.
Хазыр көглесте чапчан — хыразар!
Хайдағ хынығдыр часхы чазыда!

ХЫЗЫЛ ФЛАГАС ТАНДА ОЙНАНЫП

Чазыла чагхан чазыцахтар
Чалбыраң күнге сурланғалапча,
Чайхалыс турған чахайахтар
Чарых өңде сағылысхалапча.
Часхы таныцах, сарынах чайып,
Чазы істінде учухты.
Чалаңмас пасты түгдүрет сығып,
Чара, тари сыйбағлады.
Хызамды наахтығ олғанахтар
Хыра тоғызында хабасчалар.
Күрдем табыстар, ырыцахтар
Күмүс саң чіли хооласча.
Көгісте галстук хызарчадып,
Көй турған чіли өңзіп тур.
Хынығ марығ алғыдылчадып,
Хыныста тоғыс иргіріл тур.
Көгліг, сыырах, пызығ олғаннар
Колхоз күзіне күс хосчалар.
Чалтыр ырыстың пионерлер
Колхоз холығың хоосталчалар.
Хызыл флагас, танда ойнанып,
Хылыбри, сабыла чазыл тур.
Чарых үнейіс, горн, тапсап,
Чалахай тоғысты көңтеп тур.

Хайда ла ни син, хынызым?

(Хыстың нанчызына пасханы)

Хайда ла ни син, хыниим минің,
Хайдаг тиңіске пүүн абыггырдың?
Талай пөриң чаламаларын
Тан-чилге хайда ла халбыраттың?

Хан-хызыл чалбыраң чыттызаан
Хайда ла сағам сағылта ни?
Көңнім паарсаан көгліг ырычаан
Көк талайча чайылча ни?

Көс-хараама син, өөречесем,
Көріне түстің минің алным.
Ханаттың хус чіли, хан-чүресесем,
Хачан на хонғай ниң хойнымда?

Алтон үрілген сүрмезімні
Азыр ханадах идібизерчікпін.
Күлиичесм чөрген ырах чирні,
Күнзер көдірілпін, харирчыхпын.

Минің чап чүректің чаачым,
Мин син күлиимнең улуғсырханчабын,
Киртістесен сөзім ал поэтычаам,
Килерің сағи, пик тутчабын.

Сағаа, өріпзім, искірчем,
Сағылыс орденнең сыйыхтаттым.
Чиңіс хаталдыра істенчем.
Чииттер бригадазын устадым.

Күр дее түскен талай чишлері
Күлииме сағаа сооҳ сабылбастар.
Ізіг чүрессмнің көөленізі
Ізігли бині чылыг турар.

5781518X

ІЗЕН, САҒЫ
(Оолның өөрезіне нандырганы)

Хазырлап түскен хуюн-чиллер,
Хайнап, талайны абыдылдырча.
Тағлана көдіріп, хыр салғактар,
Талала уналып, наңмырланча.

Ибіре күүлеп турған талай ла
Изіле чайхалып көбіктелче...
Изіре абыдына, хайлахтар ла
Иркенеп сілігінгли түскелпче...

Көгіснен тағ-суғны чара кизіп,
Көк молат катерім күр ойлапча,
Хыйынни түзе чоғар сегіріп,
Хыр салғакты тобыра атыкча.

Кистімде — төреен чир-суум, Москва,
Киртістеенім — син, хыниим, паба, ічем;
Таң-хараали чуртыңар хадара,
Талай істін, хари, мин сиилдірчем...

Сағам, паарсаам, мин кирекпін мында,
Сағыссыраба, аарлиим, — көрізербіс,
Син изен, сағы, сөзің пик туда.
Сині читсе, хыниим, тоғазарбыс.

Саблығ істенізіңненер искем мында,
Сағаа өрінчем, тоғын ол-пу чох,
Аарлығ орденің, чезің харалтпа!
Амды, хыниим, анымчох: мағаа маң чох...

Алнымда — сиілген пасха чирлернің
Алғым тигір чігін хази көрчем,
Нанчы ба, чох па хончығастарның
Най ырахтаңох мин маңат пілчем.

Чарых Родинам границаларын
Чаа тамысчылары чир ирт полбастар.
Ханат сапхан молат торпедаларым
Ханчы чүреен чаза учухпастар.

Хазыр чил түргерлеп тығыда үрче,
Хал талай, күүленіп, абағырча...
Хызыл чылтыстың катер сиргекте
Хыр салғак үстүнде учухча.

ЗАВОД

Күўлек городтың тастынзар
Көгіс чалбағын

күрдейтібізіп,
Көзенектерін сағылдырып,
Көгілбей чалыннаң

тын сығып,
Көгере чазылған тигірзер
Көп трубаларын азырайта,
Көөлбек хара түдүн субада,
Көгліг күўлекнең

яңылана,
Пыр чабынған завод
турча.

Чарых, күр үннің сыңзызы
Чалбах тамағын чарыдыбызып,
Чалтыраң киині

чара кизиіп,
Чарых үннене тапсабызып,
Чайыла түсче яңыланып.
Чалчы-хул полған аның ээзі
Чалбах пілістіг

тоғысчылар,
Чазылған марығны алғыда,
Чалтыраң станоктар
хазында

Чалахай тоғызын
апарча.

Сыңлама молат машиналар,
Сындырын чайхап,
тітіренібізіп,

Сыылап, күзүреп,
тығдырап,

Сыырах пілегін тыысталдырыбызып,
Саңай сиирін тартыныбысча.
Сибер, ус холлығ тоғысчылыр,
Сағылчатхан молат
рычагтарны

Сыгырта, сындырада толги,
Саңай ток оорны тиксі

чолли,

Саблыг стахановец

полчалар.

Хараа-күнөрте, иирде дее

Хара хойыг түдүн

субадып,

Хазыр үннесте

нызырап,

Хыгдырама көглернең ырлап,

Хал, тың тістерінең тайнана,

Хазыр от-чалыннан

тына,

Хазарта хыбынын

тоолада,

Хызыл знамя холбырада,

Хыныг родина

тузазына

Халых чон заводы

тоғынча.

Халын істенчі заводының

Хызара ізеен паар-чүресе,

Хыылас чох тоғынған

өкпезі,

Хыдыраңнап аххан

молат ханы

Хызылып соорбас чир дее.

Хырых аймах чон заводында

Хызыл чалынның

тынызында

Хыбын сай теенни төріг-лепче,

Тиксі хониибыс

күстендіре,

Тракторлар, салда, пушка,

танктар.

АҒБАН

Халбах тайға халынында
Хатын табыс чайылча,
Хазар тасхыл аразында
Хазыр “пала” төріді.
Халып тайға халтыран халды,
Хатын яңыны исіп,
Харлығ тасхыл күр тур салды,
Хазыр “пала” төрідін.
Алып төреен хазыр “пала”
Ағбан суғ тіп адалды,
Хайпанминаң, хазып сыға,
Хара чирче чол салды.
Чар ісінде чалтыри парып,
Чадар синнең ол асты.
Чарых үнде хыйғы пазып,
Чалбах чазаа таласты.
Көк тасхылының көртіктері
Күрленерге күс хосхан,
Көглес турған чулаттары
Көксін аның алғытхан.
Хара тайға халынынча
Хазарбинаң атых тур,
Хайа пирии хастарынча
Хайнабинаң иртіп тур.
Чабалланған пала чіли,
Чарых үнде орлапча.
Чарбаңнанған чап аң чіли,
Чаптан турып, хырлапча.
Тағ аразын тапсадып,
Тайға сымын сайбады,
Тасты таснаң сабыстырып,
Тағ чирлерің алғытты.
Хызат чирде хорымнарға
Хыр салғарнаң чабыл тур,
Хаари турған харылғаста
Хазыр көбік чачып тур.
Халбах тайғаны күүледің,

Халын уйгу пилбинче.
Хараа амырын чарыдып,
Хатын үннен истилче.
Хай-пир туста тарын парып,
Хазыр яны чайыбысча.
Хал даа аң-хус, усхун парып,
Халтыри түзе, силигинче,
Кичиг тилеен күлбүс аннар.
Кичиг таппин, көп чөрчс.
Кирил килген киикчин хустар
Кии поэзиинен кичилче.
“Хозан-хулах” артын чөрчен
Хортых пилбес аңчылар
Хас-пурунда пазырын салчаң
Хайнам суғлыг Ағбанзар.
Час тайганың аразынча
Чалтыраңа сиилин тур,
Хал төзі чирлеринче
Хал көглене иртіп тур.
Улуғ тасхылдаң атыға,
Уйбат чазызар чолланды,
Ким суғ апсахтың хойнына
Кире ойли чазынды...
Хакас чирнің ине сууна
Хазыр Ағбан саналча.
Халых чонның тузазына
Хазыр суун ол ағысча.

ТАСХЫЛДА

Күн харағы көленібіскен
Күрдек тасхылның пазына.
Күгүрт оды пүрүлібіскен
Күскү салымның сооғына.

Күр хараазының полыбызарын
Күннің кірізі көзіткен,
Күгүрт хатыг ызырапарын
Күзүрен яңылар пилдірткен.

Чарых үннесте хусхаҗахтар
Чазыт чирлерге киргелепче.
Чазы чурттың прай хурт-хоозахтар
Чалбах пүрлерде чазынча.

Чахсы тонағлығ хал пуйғаннар
Чалтаныс пілбин турғалапча,
Частан парған ол “апсахтар”
Чазынарын сағынминча.

Тасхыл істі амырабысхан...
Тапсағ, солбырас путхабас.
Тасхыл уйғаа сабылыбысхан,
Таңа теере ол усхунмас.

Тайға халынының пик уйғузын
Тан, ойнанып, пөлебіскен.
Тардах көгістіг пуйған пазын
Тарап, сыйбап чайхабысхан.

Хай-піресе ле аба табызы
Халын тайғаа чайыл тур,
Харлана, тапсана, яңызы
Хабарлан халып, чіт пар тур.

Таны күр чилге кіріс парған
Тайғаның істін күүледіп,
Тазылап, күгүрт нызыри халған,
Тасхылның істін көгледіп.

Хызыл чалын удаалабысты,
Хараағызы чарып хал тур...
Хатығ күгүрт тапсабысты,
Хазыр чайылып, тазылап тур...

Суғлығ-суғлығ килкім наңмырлар
Солбыраза ағыбысхан,
Сууғып, чунып, тардах пуйғаннар
Суғлан парған турыбысхан.

Уйгаа түс парған пирік тайға
Ўрүккен не чіли пол халған.
Улуғ күзүрес чайылғанға
Ўнненминен усхун парған.

Сайрап аххан прай чуладахтар
Салғахтана ағыбысхан,
Сабыға түскен аң-хустар
Сиргектеніп чадыбысхан.

Күрленминен, наңмыр тыып тур,
Күстіг чалыннар атылча,
Күгүрт, тазылап, нызырап тур,
Күўлеп, тайға өстепче.

Таң хубарып, Солбан сыхса,
Тазылас-нызырас нымзапча.
Тарыҕда хонған аң-хус полза,
Табыс пирізин, сілігінче.

Күстіг чалын арам сағылып,
Күгүрт нызыраа ырабысча.
Күн харағы, чирні чарыдып,
Күлімзіресте сых килче.

Хазыр харааны иртіргенге
Хыл тасхыллар тубаннап тур.
Халых аң-хустар, суухталғанға
Халтыразып, тынан тур.

ХЫСХЫ

Хатынлап, хыйаннаң тыныбызып,
Хазыр хысхы турыбысты.
Хар чорғанын чайа тастабызып,
Хара чирің ағартыбысты.

Халлам соохтары тубаннаып,
Хойығ тикпезін чачыпча.
Харлығ пурғуннарнаң ойнанып,
Хара чир үстүн сыйбапча.

Түнүк ахсынаң кире пахли,
Түүліс көөнөң улып хал тур.
Түдүн хойиин чайдыра пулғи,
Түргер чиленең чаптан хал тур.

Хылыхтан сыға, пуснаң чирні
Хырсылада чара тартхлапча,
Хыйан ачиинаң ах сырайны
Хазарга, чымчи хапхланча.

Хыйғы-табыста олған-узах
Хысхы соохтаң чалтанминча,
Чазаң, соорахтығ ол улузах
Чар -таглардаң чылглапча.

Санаа турыбызып, чиит улус
Старт бирче марығлаза,
Чалтыраң, пусты конькичілер
Чара тешкледі чарыза.

Хазыр хысхы, улам тарынып,
Халбах харларнаң хатал тур.
Колхоз чоңы, ағаа өрініп,
Көрбин тарлағда өскір тур.

ХЫСХЫ ТАЙҒАДА

Хатыҥ соохтар
Хыйан сығара тынглап тур.
Хал тубаннар
Хас тайғада чайылғлап тур.
Хойыҥ харлар
Хазарыс сыға түсклепче.
Хыл тасхылар
Хар чорғанға пүргенглепче.
Алып сыбылар
Ах пөріктер кисклеп салды,
Күр тикпелер
Күмүстеліп сағылғлады.
Аңчы чоннар
Ах тайғаны тахтағлап тур.
Сана істер
Саали хурчи салылғлап тур.
Аң-хузы
Ағас төзін хасхлап сыххан,
Чохыр аңы,
Чорта, сибер пасхлап парған.
Сарыҥ холанах
Сала маңзыри чортты.
Тырыспах хозан
Тымых чыста чочыңнады.
Пуйғанахта
Пуғлаң тиинек терпектенче,
Тігде-мында
Тірбеңнене кибіктенче.
Талбас хуну
Тағдаң таға чортыр сыхты.
Тоң хахпасты
Тобырғылар төрлет сыхты.
Хас тайғаны
Халых чоны күүлетчедір,
Ис ағасты
Чон киреене индірчедір.
Хас пургуннар,

Хари тартып, хайнаглап тур,
Хара тыттар,
Хар чабынып, чохырай тур.
Түгдүр тайга
Түүлбес хоныхнан чуртапча,
Түн хараада
Түргер, түргер үннөң сыхча.
Халын тайга
Хазыр иснөң пай полча.
Ине чир-суға
Илбек изин сыйыхти турча.

КӨГЛІГ АРАХ ХААЛА, КӨК ПОРАЧААМ

Ноға ла көө чох,
Ноға ла көө-саа чох,
Ноо ниме полды?
Алындағызы
Алыг ух чили
Ал чүресме хазалды:
Минна хой малны,
Мин чылғы малны
Хадарчаңмыс піс.
Хыныстыг пола,
Көк чазыларда
Көглеп чөрчетченміс.

Пастырып одыр,
Пазытчыл адым,
Пазың төбін түзірбин,
Хулахтарыңны,
Харахтарыңны
Хази тутчаан ундубин.

Пичезі піліп,
Пісті чарыбызып,
Піргер сағынған.

Пасха чир-аалға,
Пай палазына,
Парғызарға харасхан...
“Хадарчыҭахха
Хатты аларға —
Ха! Хайда син көргезің?..
Хадарчы, атчы!
Халығың чи
Хайдаң аларзың?”
Пастырып одыр,
Пазытчыл адым,
Пазың төбін түзірбин.
Хулахтарыңны,
Харахтарыңны
Хази тутчаан ундубин.

Чоон хара тыттың
Чоон салаазын
Чобағда көргем...
Чалғыс адыма,
Чазалған чазаа
Чабыр үннең мин үннесем:
“Пастырып одыр,
Пазытчыл адым,
Чоон хара тытсар...
Аллығ чазылар, анымчохтар,
Амды ырым испессер...”

Пастырып одыр,
Пазытчыл адым,
Пазың төбін түзірбин.
Хулахтарыңны,
Харахтарыңны
Хази тутчаан ундубин.

Піргер полғаннаң
Піс Миннанаң
Піріктібіс ам.
Аарласта пісті

Аалнын чөбі,
Алгыстабызып, пас салган.
Мин амды колхозта,
Минна школада
Көгліг тоғынчабыс піс.
Ырысты көріп,
Ынағлыг полып,
Ырли чуртапчабыс піс.

Көгліг арах,
Көңнене арах,
Көк порачаам, син хаала,
Көк, түс чазылар,
Көглен турыңар
Көглеен минің ырыма.

ХАРААТ ХАЙДАҢ СЫХХАЙ НИ?

Ах тасхылларның үстүнде
Ах тубаннар тартылча,
Алтай сыннары поэинде
Алып-күлиим тартысча.

Хазыр хуюн толғандырып,
Хараат хайдаң сыххай ни?
Хасхайта одыра, ырланып,
Хачан хыниим читкей ни?

Хазыр чараан күн хараамай
Харасхыда көрін тур.
Сағысха көйген чүремей
Саңай хайни хызыл тур.

Киртіске алған чүстиимні,
Кишіп, сағылдырбас па?
Килкім час браан хараамны,
Киліп, паарси чыспас па?

САҒАА ЛА, САҒАА, ИРКЕ АРҒЫЗЫМ

Оол: Часпаң тигірің хойыңда
Чайыл парған көп чылтыс.
Чалтыраң оларның аразында
Чалбырап көйчө пір чылтыс.
Өрчүліг минің хонх чолым
Өңзеен чылтыс чарытпас па?
Өрініс күнде пирген азым,
Өлли иріні амзабас па?

Хыс: Алтон сүрместіг хыс позымнан
Алында чірчө чир тутпаам.
Алып-күлиимнің көңнінен
Астың күзін ам көрчөбін...

Оол: Чалбырап көйгөн чылтызаам
Чалғыс позымны өріндірді,
Өрчүліг минің хойныма
Өбре чылтызым түс килді.

Хыс: Алтын осхас арыг хыс чүреемні
Алып-күлииме киртістедім,
Арғал палазы хыс позымны
Аарлыг хыниима молчаттым.

Хада: Сағаа ла, сағаа, көөленізім,
Саңай ырыстыг чүреем.
Сағаа ла, сағаа, ирке арғызым,
Сағыла чарыды чуртым.

Оол: Алтыннана чараан пүгүр ай
Алғысти чарыды нимес пе?

Хада: Алнымда турған пу абахай
Ал позымның ырызым нимес пе?

Хыс: Хас-хачаннаң көк харағай
Харах ойнадыстыг нимес пе зе?

Хада: Хада турғаным пу чалахай
Харалбас өрінізім нимес пе зе?

Хыс: Чыс тайғаны ырлада, күөледе,
Чылыг танычах учух сыхты,
Чылтыс сілиинде сағылдыра көйгізе
Чырғас одыбысты тамылдыр салды.

Хада: Чырғас одыбысты чалынни көйгізе,
Чылың тынызынаң чалбырандыр салды.
Оол: Минің көөлиим!
Хыс: Минің күлиим!
Оол: Минің хыниим!
Хыс: Минің аарлиим!
Оол: Ал чүречеем!
Хыс: Ал тынычаам!
Оол: Сағаа ла...
Хыс: Сағаа ла...
Хада: Көөленем,
Саңай ырыстың хониим.
Сағаа ла, сағаа, ирке арғызым,
Сабыла өрінген чүреем!

ДОМОЖАКОВ МАТЫР

Хайнана көбікте атыххан
Ағбан хазынаң
Хакас чон халыхтың чахсы
төлі ол.
Хал тура күмүстелген Соян сыны
алтынаң
Хакас ил халыхтың матыр
оолғы ол.
Ирке хызыл күннің теезінде чырғалда өзе,
Илбек чазыны үннеде ол теерген,
Аарлығ анда чир-сууның маанның
паарсазын көре,
Ағаа прай ла хан-чүреенең пирінген.
Хара чалын чайа, кидертін ине чир-сууна
Хан сиире Хара Моос чаптан килгенде,
Халығы ызында, көк молат хылыс тудына,
Хабыза, ил төлін саблатхан Днепрде.
Алтын чылтыснаң арғал күлии
Ленин ордені
Алып, көксінде сурлана көйче,
Ил чахиин толдыра, совет халых чаачызы

Хара молат сынланғанға
Хакасия үннен тур,
Хазыр тоғыс хайнанғанға
Хакасия ырлан тур.

Город, рудник, шахталар
Көріндіре өскелебіскен,
Колхоз, совхоз, МТС-тар
Көгіліг тоғыста тығылабысхан.

Нызырам тоғыстың заводтар
Ныхыр түдүн сығара тынча,
Хығдырам чөрістіг автобустар
Хымысхалар чілі өтісче.

Сөс тее читпес чоохтабызарға
Советскай Хакасияның өзімін.
Көг дее читпес көглебізерге
Көөліг хониин тығыанын.

Көп нациялыг СССР-нын
Көөліг палазы полды,
Он ікі харындастыг союзтын
Очы туңмазына саналды.

ИЛБЕК АДА ЧАА ТУЗЫНДА ПАЗЫЛҒАН ТАХПАХТАР

Ханчы паға, киикчін Гитлер,
Харғи-мухана чоохтанды:
“Хатым, табырах, доктор — пеер,
Харныма бомба кір парды!”

* * *

Хызыл чыптыс самолеттар
Хыптыли кисті көк тигіріні.
Хынығ пістің летчиктер
Хырсадып киклет тур Гитлерні.

* * *

Ханнығ айғағын тырбайтып,
Ханатанды фашисттер?
Харах-хулахтарын тундыртып,
Хамахнаң чирні сұс парирлар.

* * *

Турок чонын түредерге
Түгдүр Гитлер сағынды.
Түлгү хылии амды олох
Түгеде чонға сых парды.

* * *

Халах! Радиом хайди полды:
Харға табызынаң ярхыланды?
Хайди пілбечең — ол Гитлер нооза,
“Хазыр чиниин” чойлан сыхты.

* * *

Чахсы көгліг мінің ырым,
Чайыла учух прай чирге,
Чалтыраң чыданы күстіг холым
Чаада хазир Гитлерге.

* * *

Чарых көглер чайылчадыр,
Чааға парча чиит ооллар.
Чазы, заводта тоғынчадыр
Чахсы патриот иней, хыстар.

* * *

Чир чыланы фашисттерні
Силбин кискле чаада, оолғым.
Чиит син иткелеен тоғыстарны
Чиңістіг идер минің дее холым.

* * *

Хула пии чіли сінеп сығып,
Худайын тартынды Муссолини гер,
Хуурып, чыырызып пастап сығып,
Хумын тооладыбысты Гитлер-фюрер.

* * *

Стаханов тоғыстыг страназар
Сегір килді адай Гитлер.
Станковой хызыл пулеметтар
Станын тартынарға маң чох идерлер.

* * *

Сталин кўннiг СССР-зар
Стартаныбысхан Гитлер гер,
Сталин устаанда, Совет чоннар
Стартабызар аны өлiмзер.

* * *

Чаалазар ла полғанда
Чаалап ўзербiс фашизмнi.
Чарых ўстўнде ол паза
Чазынып сирбес ол чоннарны!

Хызыл аал, 22 август 1941 чыл

* * *

Ала саасхан сегіреннеп,
Алығлана сайрап сыхты.
Аллығ станын суура тееп,
Алчаах Гитлер тис сыхты.

* * *

Сомбыр чүктең хазадып алып,
Сотхыл пастығ фапизек,
Сотка пурнын устайтып алып,
Соон на тырбана салды хаалағ.

* * *

“Халах, — тіді фюрер ханчы, —
Хайдағ андағ Кин полды? —
Хааманың городы мини”, —
Хазың клиннең клиннеді.

* * *

Сірееге чарымы фюрер, чізе,
Сизіне кире сөгінді.
“Сіліг город Москва, чізе,
Сииле көрініп халды!”

* * *

Хатхаа түзіп, хызыл чаачы
Хасхаа ырлады: “Син піл:
Хазың пазы халғайах,
Ханчы чолың чылғайах!”

* * *

Талай сілии Ленинград
Тадиин ханчаа көзітпеді.
Талдыра оларны ол город
Тардайта алып, чилбеді.

* * *

Ханчы Гитлер пу ла ноода
“Хазыр чинізін” махтаан.
Ханчы кінді Ростов хазында
Харсыли-тарсыли ўзіл халған.

* * *

Көрдек, көрдек фашистті,
Көртікке тоңха сырбайтча,
Көгліг Москвадағы парадты,
Көйтік, идеелбин, ачынча.

* * *

Пістің югта пу ла наада
Пір харчығас сых парған.
Піттеп парған немец анда
Піске настыра піден салған.

* * *

“Чирик-чирик”, — чириктепче
Чил хусхацаа түгдүребес,
Чил чыланы Гитлерге
Чир Россейні типсетпес!

* * *

Хас-пуруннаң немецтернін
Харах-хулаан көгертчеңміс.
Хара чүректіг тевтоннарның
Хазыра пазын тут пастирбыс!

* * *

Читті хылығ чатханым
Читон ўннең ўннидір,
Чиңістіг Хызыл Армияның
Чилбезі ачығ тадидыр.

Хызыл аал, 28 дек. 1941 чыл

КИН АЛЫП

(кип-чоох)

Тағлығ тізе — таа чох чирде,
Тайғалығ тізе — ағазы чох чирде,
Тарып сыырат аразында,
Табылғы-ыдырбан хойиинда,
Тар күзіне чөлен турып,
Тарлағ-чазығ чайдыр турып,
Көбі сөөкке төстене,
Көбі сыытха көглене,
Көйтiк ханчы көңніне
Берлин город пұт парған.
Тазылам город ортызында
Тас чүректіг хан чуртабысхан,
Тазылам город тастығында
Тахталыза, халых муңнадыбысхан...
Табанын урада, арғал чон
Тазын изеле чалдатхан.
Тазара-хуура илбек чон
Тамағын поода хуллатхан.
Хас-пуруннаң ээлері
Харғас тамғалығ полғаннар.
Хасхы төлліг ханнары
Хан на сиріп чуртааннар.
Халых илні типсеп тура,
Хатхаа харлыға чырғааннар.
Халғанчы күзін пазын тура,
Хазы-харынның полғлааннар.
Арғал чонның ылғасханына
Аарсынмин көгледенер.
Арыда полбин алданғанына,
“Аар тур, адай,” — тіңенер.
Чазы аңы, пұўр чили,
Час хан ізерге ачынчаңнар,
Чапчаң тирініп, тісти піле,
Чапсырхап, чыс тартчаңнар.
Оғылах андағ кічіг халыхха
Оғырана чахсырхачаңнар,

Оғыр-чазытта, китеп ала,
Оорха сөөгінең азырыбысчаңнар.
Харчығас чох хасхы төлі
Хал хылиин улғааттырған...
Ханчы ханнар түгенчі сөлі
Ханның Кайзер хан полған.
Харында ал чөріп, инезі,
Харны тырбайа, сала өлбеен.
“Хартыға-киикчіндег полбаза,
Хан күлии полбас”, — ол теен.
Киикчін айғахтыг пала
Киден үстүнде харланған.
“Киртінгем чи, палам, сағаа,” —
Киріліп, ічезі ярхыланған.
Кічіг тузындох чиит ханға
Кірліг сағыс кір парған —
Кіндиинең пөзік сегірге
Кикленгенче харасхан.
Хан престолына сығып алып,
Хазыр көрісте махтанған.
Харға пиглерін чыглап алып,
Харны ағырғанча хысхырған:
“Чалбах чазылған чир үстүн,
Чаалап, алныма түзірем,
Чазы хурты чонның изін
Чалғыс поэма иб идем!
Аллыг чирні “Германия” атха
Ал поэмынаң кірөстирбін.
Алтын киикчін хустыг гербке
Албаты чонны пазыртарбын!”
Тимиин тимнеп, сүмсеен сүмнеп,
Тиліде ханадын тартынды.
Тізін тізеп, тумзиин пілеп,
Тігзер-мындар харады.
“Хан-күлүктің” сөзі пик,
Хазыр күстіг чөр сыххан,
Кічіг халыхты типсеп,
Кісти өрініп, ханаттанды.

“Кем сыдабызар мағаа” тіп,
Кіндиин тырбана, сабынды.
Ханға симіріп, ханға чунып,
Хатап-хатап чилленді,
“Халын мирнің ханыбын” тіп,
Хаңыс миизінең сағынды..
Күлүксірене турып алып,
Күн сығызына харах тастаан,
Күске сағалын толғап алып,
Күлімзіресте тырыс парған.
Көк тасхыллығ, көк чазылығ
Көп истіг чирлер көрді,
“Көңніме кірді” сағыстығ
Көөленіп,саңай хычаланды.
Күрдейте көксін ол тудыбызып,
“Күр Бонапарт” пола турыбысхан.
Күңүр төкпеске сегірібізіп,
Күлүктене хысхырыбысхан:
“Тігзер-тігзер, табырах — тігзер,
Тігі көрінген Россейзер!
Тігіренген чон орыстар
Тізекке алныма турарлар...”
Австрия ханы — Франц Йоска
“Ав-ав” тібинен хозылды,
Анаң олар, хол тудыныза,
Абылабысханнар ол чирні.

II

Күмүстеле көрінген Россейде
Күлүк сындырлығ чон чуртаан,
Күзін пазына илеесе,
Күңүр Муклай хан турған.
Хан Муклай Вильгельмге
Хандыра туған полған.
“Хайди чарбанчаң ағаа,
Хастым нооза?!” — тіп чоохтанған.
Хан Вильгельм туғансырасха
Хаңыр киліп түкүрген,

Халын истіг чир Россейге
Ханның айғағын хазабысхан.
Чаалап сыға, хан іңезіне
Чахығ-чолабит ысча:
“Чаачыларның устағ-пазына
Чахсы немецтең турғыстырғла...”
Ах Хан Муклай хатына
Алынча чолабит ызылча:
“Аарлығ чачам Александра,
Адаң чирін ундуба...”
Хабо мииліг хан Муклай
Хадырада пазын тырбанды:
“Хайди полим за,хатымай?” тіп,
Халбах хулаан чухчыланды.
Пруссак төлі,хаты Александра,
Прай сынының толғаныбысхан:
“Ханым, иркем, Муклайым,
Хара күнге түстібіс.
Ханнар күлии, пу Вильгельм,
Хазыр — ағаа сыдас полбаспыс.
Хуба тигірзер айланып,
Худай-образ көдірең,
Улуғ чағбан тудып,
Худай узына пирінең!
Худай кізібіс Распутин
Хус учуғынаң көре пілче.
Хум көбі герман чон
Худай ызиинаңох килче.
Хатығ чааластығ Вильгельм
Хайди даа пісті чинер.
Хайди идерзің зе, иркем,
Харбазыс чох пирінібіс ар...”
Хаңыс пастығ Муклай хан,
Хайди полчаан сағына,
Харнын ағырта хырсабысхан,
Хара сілегейін субарада...
Хыйыс-хайыс алқаннадып,
Хыйылана главком кірген,

Хылыс шпоразын сынладып,
Хырлап сыға, чоохтанған:
“Хайди полдың, туңмам-хан,
Харбазарбыс па алай чох па?
Халых чоныбыс чүрексіп сыххан
Хайыныс-сирізібіс чохта.
Илбек чоныбыс пір үнге
Ибіре хығырығ хысхырча:
“Ибібіс-чирібіс немецтерге
Иблендірбеспіс хақан даа!”
Талаң асханнан оңарыл парып,
Тартыла, хан изебісті.
Тайах тайанып алып,
Талғаныста тапсады:
“Чаалығ килген германнарны
Чаалабох удурлабызааңар,
Чағлығ харын генералларны
Чаазар прай хостабызааңар.
Хазнам ахчазын хораттырбасха
Халыхха албан ныхладыңар,
Хайзы-пірсі тоғырланза,
Хара ибге тастағлаңар.
Түгдүр састығ абыстарны
Түгедезін ырладарға.
Түннең-күннең халыхтарны
Түгенгенче пазыртарға.
Чаалас хорылызынаң өлібізерге
Чарханчадырбын мин.
Чабырта чүресем түрче аннирға
Чарым айға пар килим.
Чаа киреен устап пастирға
Чаачы князты халғысчам,
Чахсы чөйнең полызарға
Чағыным-ипчіме чахыпчам”.
Чахығ-чарадығ хан пир салып,
Чадарға парыбысхан,
Чахсы тынанып, тохырынып алып,
“Чарым айға” парыбысхан.

III

Хулас сынныг мунуғ главком
Хумын тоолада ойли сыххан,
Худайға алдандыра абыстарны
Хуурғаннарынча абағырт сыххан,
Хан хатынаң Распутин кірізінде
“Хазыр” генераллар үзірілді.
Хайзын хайдар тұрғысхпирда
Хаттыңоң сөзі асты.
“Күлүк” князь Муклай главком
Күстең илбек чыып алған.
Күрлене хайнаан хан Вильгельм
Күр удурласха урун парған.
Чахсы халых Русь чоннары
Чап тидімніг төріглеен.
Чалаас мииліг ле ханнары
Чазан сағыстыг полған.
Чалғыс чырғасха ла сабылып,
Чалбах исті тоолатхан,
Чаалыг күнге кіріс парып,
Чаа тирии чох пол парған.
Сала хуруғ хол нимес
Саблыг русь чон чөрібіскен.
Сағбазын исте, ачын немец
Саңай чочи сірлезібіскен.
Мунзурухтап тиңни оңа-солға,
Мустада тевтонны чилбеп сыххан.
Муханыс сағыс Вильгельмге
Мунзурух күзінең кир сыххан.
Чиңіс саблиин чідір салып,
Чылбыри түскен Кайзер хан.
Читон ызыгчы сегірт сығың,
Чилбіген Александраа ол пасхан:
“Аарлыг чачачаам, экей-е!..
Арийка полғаныңны ундудыбыстың ма?
Аарлап ысхан “чолабидім” чізе
Арыда толдырарға хынмадың ма?”

Ханның хаты — тізі кўске —
Харындазына нандырған:
“Харыс түрче, пілдіртпеске...
Хабазиимні көрерзің ам...”
Чағын немец ханы генералларны
Чаа генштабына тыхтабысхан,
Чахығ пирибізіп, оларны
Чаалазығны утырт сыххан...
Тідім халых чаақылары
Тігде-мында тизіктең сыхты,
Тискее дее түзіп сіреніскеннері
Тиксі тик ле пол сыхты.
Чинер чирде чиндірбинен,
Чирін пылаза ынчых сыххан,
Чир сиртлебес ле чүреенен
Чиңме полғанын сис сыххан.
Ханчы Кайзер, азыныбызып,
Хайдар-хайдар хоғдайды.
Ханға чирні сыхталдырыбызып,
Халых тынын поо тутты.
Иди —
Чыллар чылызып, айлар алысхлаан,
Чилнең, хуюннаң чазы хайнаан...
Чир Россейні сыыт сулғабысхан,
Чирі хазылып, сыыраттары хойаан...
Сорлап аххан хызыл хан
Сыырат тазына чабылған,
“1914—1917 чч.”
Саннары киртіктелдіре аххан.

IV

Көп чыл аның алынында
Көөліг хабар истілген.
Көк талайның озаринда
Кин теең алып төреен.
Илнің төлі полабас,
Илес-хуластан чараспін,
Илбек пілістіг полабас,

Илнiң ўчўн турыс сыххан.
Арғал чонның ондайын
Арығ чўреенен ол пiлген,
Аар ла аның хонығын
Арыда нииктирге харасхан.
Хан-пиглернi чох идерге,
Хайнап, сағызы пулғалған.
Ханчы тўлiн ўзiбiзерге
Харағанып сўс пирген.
Хазыр кўстiг алып Кин
Халых чонға iзенген.
Хатығ кўреске читсе син,
Хада поларын ол пiлген.
Чабал пайлар хыпыхтарын
Чарыда илге кўзiт сыххан,
Чазығ-илге чайғаннарын
Чарыхха iле сығар сыххан.
Ўр бе, ас па ирте парғанда,
Ўрўгiп, пурғун хайни халған,
Ўлўстен тастых халых чонда
Ўле хабар тари халған:
“Чалтыр чўректiг алып Кин
Чахсы оолдаң ўскiрдi,
Частаң улии Чарых Чылтыс,
Частаң кiчи Молат полды.
Пик чўректiг поларлары
Пизiк абыдызындох пiлдiрткен,
Пирiспес кўсте теңерлерi
Пирiк сағыстары кўзiткен”.
Кўннер полза, иртiсклеп,
Кўзўрене чыллар чылыс парғаннар.
Пар пiлiстi ол алыштар
Пазығны ўзерiне пирiнгеннер.
Чiтiг харах кўристерi
Чирнiң хырина чит турадыр.
Чил-кўгўрттiг табыстары
Читi тўнiстi ас турадыр.
Ирткен-полғанны сағыста тудып,

Иртер-поларын пілділер,
Ирееліг хопыхты көр турын,
“Иртен үзербіс,” — тіділер.
Алып кўлии пабалары,
Алғып, оларға сөс тутты,
Алып матыр палалары
Ал-чўреенің тыңнады.
“Тўбен пасха чир-суғларда,
Тўрендіре чоннар хулатча,
Тўгдўр пайларның пазиинда
Тўгеде ханын сордырча...
Көгеріп сиилген Россей чирзер
Көрізіңерні тастаңдарда,
Көп аймах русь чонзар
Көөл чўреенер айландырыңарда.
Хан-пиглер пайларынан
Халын илні чазытчадыр,
Ханға-суға патырбинаң,
Харах чазын хан итchedір.
Ах ханнарының омал чырғалы
Арғал чонның иңнінде,
Ачын пиглернің хазы-харны
Албаты чонның пилінде.
Паарсас пілбес Ах Ханзар,
Пас сала, көп парчаң.
Паза нандыра чуртынзар
Пастыра килгені чох полчаң.
Хаңыс Муклайның алынча
Хартыға Кайзер чохчынча,
Хаңырылған пўўр аринча
Ханның көбікте пурлухтырча.
Чазаа толдыра арғал малы
Чааның ўбі полча.
Чахсы халых илбек изі
Чилнің ўбі полча.
Көйтік ханчы хан Муклай,
Көрзе дес, көрбеечік полча.
Көксі туных ол адай,

Көзі иссе дее, испеечiк полча.
Халых чонның аар хонығын
Харааңардаң көрчезер,
Хазыр пазығ чайылғанын
Хатығ чүреңердең сисчезер.
Хан-пиглернi чох идерге
Хаңаннаоҳ сағызыма алғам.
Ханчы төлiн узибiзерге,
Харғанып, сөс пирiнгем.
Чарых үстүне сыхханыңарда,
Чалбырана күн хызарған,
Чахсы күсте тынғаныңарда,
Чалбах халых iзес салған,
Алып төреен палаларым,
Албаты чонзар парыңар,
Аллығ чолға кiрiп алып,
Алда польш пастанар.
Түниимде өскен күлүктерiм,
Түгеде сиргек улыңар,
Түлгү хылыхтығ ыырчыларым
Түстiг көрбес чолыңар.
Чылбаңни килген нанчылардан
Чыда тудына танызыңар,
Чылығ тан тыныстарыңаң
Чылан полбазын сыныхтаңар.
Сын пöзиине сығып алып,
Сынның үчүн күрезiңер.
Сыр чыланнарны чиңiп алып,
Сыңлама чырғал пүдiрiңер.
Ундубаңар:
Хут-үлүс пiске кем дее пирбес
Худай даа, хан даа, матыр даа.
Хуллар ла холыңаң сыдирбыс
Хусхуннардаң азырыларға!"
Хатығ холыңаң Кин алып
Хан-хызыл ис сығарды,
Харындастарға тудындыр салып,
Халғанчызын чахыды:

“Хызыҗда төҗилген ханныҗ өңнїг
Хызыл знамяны пик тудыңар.
Хыныҗ-ырыстыҗ чурт адынан
Хыйал-пазыҗны ўзе сабыңар.
Туйух иргї туста
Туған-чағыныбыс Маркс полған.
Туртухпас, күлүк, прай чирде
Тунмаларын таратхлаан.
Төреен чирїер — чир Россейде
Төллїг туғаныңар табарзар,
Төсте сабылған чўреенерде
Төремїл пїрлестїг поларзар”.
Аарлыҗ сөстї истїп алып,
Арғал төлї — харындастар,
Арыҗ молат хылыс охсана,
Арлам-харғаныс чоохтадылар:
“Алып төреен пїс поэыбыс
Албаты чон ўчўн турарбыс.
Ал чўреебістен пик тыныбыс
Алғым поэыдыҗ ўчўн саларбыс!
Ах тасхылда харлар чағза,
Ағын суғларны тулғабас,
Арғал чонны чырғадарға
Арғал алыптары айанмас!
Көк тасхылда тондол чағза,
Көл-суғларны тулғабас,
Көп їстенчїнї чырғадарға
Көнї поэыбыс — айанмас!
Хазыр чїллене, хуюн толғаза,
Халтырана чўресбіс сабылбас,
Ханчының пазын кїс саларға
Хатыҗ моадыбыс частыхпас!
Күлүк Маркстың илбек төлїн
Кўстендіре, алғыда пастирбыс.
Кўрес сынында аның күзїн
Күгўрт хатїинда нызырадарбыс!
Хызыл өңнїг пу знамяны
Халбырада пөзїкте өңзїдербіс,

Хырых аймах аргал чонны
Хыны чуртха читіербіс!
Хазыр чалбыраста хызыл чытыс
Хан тигізде тамылар.
Хараа түнде чарых чолыбыс
Хыбышнап күйе чарыдар!”
Харганыс сөзі тоозылганда,
Харындастар хол тудынысты,
Харах оды учурасханда,
“Хада чиңербіс!” — сагылды.
Күн сығызы чирні көрс
Күстіг алыштар чолланды,
Күр күресті пастирын сизе,
Күрсүлене чүрек сабылды.
Ах өлеңніг, көк чазылыг
Ах Хан чиріне читтілер,
Алшыг сыыраттыг, арыда сыыттыг
Ах Хан чирін көрділер.
Ханчы тевтон, ханаттанып,
Харга ачиинда чырғанча,
Хара чирні ханнандырып,
Халых чонны моондырча...
Сотхыл пастыг Хан Муклай
Сотка пурнын чухчылапча.
Соох сырайлыг содаң адай
Соонаң алнын көрбинче.
Албан төледө, арға чонны
Алмах-сагдан азырчадыр,
Алыг поэнаң прай илн
Алдыртып, чаага сүрчедір.
Сагызы омас Муклай Хан
Саахпас пахпырын па часча.
Сайраң хаты Распутиннең
Саңай чирін сатча.
Алып Чыгыс, аны көрс
Алып Молатха чоохтады:
“Алай, туцмам, нимедір зе,
Алып тастааң пу ханны.

Туған Маркстың төліні таап,
Түнде-күнде тиңдіресң,
Түрес-хызыгны удурлап,
Түүлген чоңны көдіресң...
Чилбіген Ах Хан престолын
Чилегезінең ходырыбызааң!
Чинме пиглер очых тазын
Чиллендіре чідіре пулғабызааң!"
Харындастар, чөптөзіп алып,
Халых істіне чөрібіскеннер,
Халын илнең палғалызын алып,
Хазыр көдіріг тимнееннер.

Ағбан, 1941 жыл

V

Хысхы соохтар хаарған туста
Хызара тигір көйібіскен.
Хырбых, тикпі салылған туста
Хырых аймах чөрібіскен.
Тигір чара тартылғанда,
Таазылап, күгүрт нызырабысхан.
Тиксі талай хайнабысханда,
Тилип, күүлек чайылыбысхан.
Хара чирнің көксін халтырада,
Хатығ тігірт истілді.
Халын күүлектіг Петербуртта
Хазыр хыйгы пазылды:
"Чир толызы — халых чоннар,
Чиністіг чөріге көдіріліңер!
Чир үстүндегі пролетарийлер,
Чир чарылбасха піріккленер!
Көп век пүгісте чуртаан чон,
Көгісті амды түзедіңер!
Көбізі — астаан илбек чон,
Көйтіктең саназың идіңер!
Чабал сағартхы Ах Ханнаң
Чараспасха тартызыңар!

Хан сорыгчы илетчилер,
Хайдар кірді зе күйиңер?
Хайаа хызынып, кілескілер,
Хабызарға киіңер!..”
Хысхы күйнің чалбыранызында
Хызыл знамя өңзебіскен,
Хының Чылтыстың хыринда
Хыйға Молат турыбысхан.
Илдең сыххан ікі алып
Илбек чонны чит сыххан,
Илсг очығын ікі алып
Илнең хада чилбсбіскен.
Ханның ікізін хылыс-чыда
Халын тайғали хурчабысхан.
Хара молат сурланғанға
Хапчы Ах Хан хазыбысхан.
Ікі пастығ киикчін уйазы
Ілс чіде изел парған.
Іскіңіл Хусхун хара төлі
Ізі туна чит парған.
Халых чонның хол-иңпінең
Хайа-хорым алылған,
Халын илнің чүреенде
Хашнып палыг чазылған.
Тигіргс чазылған пирік сын
Тиксі хум пола изелген.
Тиліг азахтығ күстіг сыын
Тирең оймахха түскен.
Тын хыстырған арғал чоны
Тышызын нийкти ал сыххан.
Тырыза хуурған халых чон
Тынағ атарын сағынған...
Че!..
Чалбырана сыххан күй харағы
Чарығын чідриине харасхыланды,
Чабал пургун пулуттары
Чариип пүрғи тартылды.
Албаты сааби Чылтыс, Молат —

Ада Кин сөзін ундубааннар,
Алып чолда учурас парып,
Алып күлүктер пілгеннер.
Сах ол туста соған ух чіли
Сағысха Кин ада хазалды,
Саалап аххан Терек суғ чіли,
Саңай чарыда чоохтанды:
“Түнімде өскен күлүктерім,
Түгеде сиргек опыңар.
Чылбаңни килген нанчыларнан
Чыда тудына танызыңар,
Чылан тынның тыныстарынан
Чылан полбазын сыныхтаңар.
Сын пөзиине сығып алып,
Сынның үчүн күрезіңер.
Сыр чыланнарны чиңип алып,
Сыңлама чырғал пүдіріңер.
Ундубаңар:
Хут-үлүс піске кем дее пирбес,
Худай даа, хам даа, матыр даа.
Хуллар ла холынаң сыдирбыс
Хусхуннардаң азырыларға!”
Алып Киннің чорых алғызы
Арығ сынның пол парған.
Ада Киннің чітіг көрізі
Алып чолына түс парған.
Тискер түктіг хурт-хоостар
Тігде-мында чылыс сыххан.
Тиксі Россейде ол хурттар
Тискіндіре чонны ал сыххан:
Ханның хаалхазы пиктелібізіп,
Хахпаснаң үстү чабылды,
Халых чонны микелебізіп,
“Хара өргее” пиг уйаланды.
Халын позыдыг пирер толып,
Харнын түтгейте хысхырған,
Халых хонийн нииктир толып,
Ханның чаағаох сүр сыххан...

Чалбах чазылган Россей чирі
Чаалас өртінең тамылды,
Чап күресте Русь чоннары
Чара-пөле чарылды...
Ол тустарда —
Кирил килген Кайзер киикчин
Кісти-хорхыли өрінді.
Кірліг, ханның айғахтарын
Кидер-іскер хазады.
Көріндес осхас Днепр суғ хазында
Көглiг Киевте орыннанды.
Көйтiк адай хаңыс пазында
“Көбөк чырғим”, — сағынды.
Ах Хан сөли, содаң сосханы
Аарлап хан-пиге турғысхан.
Анынаң хада Украинаны
Арыда киміре салдап сыххан.
“Иргі Бонапарт — мына, минде!” —
Ирнін ырбайтып ол теен.

VI

Ханның чааға тура парып,
Халых чоңы өстепче...
Ханчы пайлар, тиліп алып,
Хатап чоңны өдірче.
Часпаң тигір порасталып,
Чабырыла тубан тартылды.
Чалтыраң киінде хан чыстанып,
Чазыда оғбах тоғылахтанды...
Хыр салғахта көбіктеліп,
Хырға чабылды Балтика...
Хысхы хыйандағы чили пусталып,
Хыролады чүрек халыхта...
Чыда чітиіндегі көрістері
Чирні тобыра хазада,
Чил-хуйун тыныстары
Чирні пурлада тыңгада...

Хыролап парған чүректерні
Хының чылгыс ла чылытхай.
Хыйаннап хайнаан сагыстарны
Хынның Молат ла чабырған.
“Сагам ирте көдірілерге,
Салынның күснөң тирінеенер,
Саназыға тузы читсе,
Сағба пирербіс,” — олар тееннер.
Чалыннап көйген чүректерні
Чабыра тутхан алыштар.
Чалтыр хылыс сығарарларын
Чарых күннi чiли сағыдылар.
Аның-мының аразында
Алып харындастарның очинда
Арығ сағыстығ үс пала.
Аарласта тилеен алып пола,
Алғап, улиина ағазы Кин
Алнында турғыза ат пирген:
“Адың ползын, алып күлиим,
Албаты төлі Тимір Мирген.
Ат арғазында пу ортынның
Алтаныш чөргеніне өріндім.
Ады ползын пу иркемнің
Аран-чулалығ Хызыл Мирген.
Чарых үннің, хыйға сағыстығ
Чалахай миңің очиимның
Чахсы ады — ыырчаа хорғыстығ
Чалынның Трибун ат ползын.
Алып төлі, палаларым,
Ал поэңардаң теен парзар,
Албаты чонның көңіліерін
Алғи туда апарарзар.
Харчых сидік көп полғлир,
Халтыраймазыңарны пілчөм.
Хазыр ыырчы көп урунлир,
Хазыра пазарыңарға ізенясм!”
Алып төрсен үс пала
Алғаа сыға турдылар,

Алғас чоохты истіп алып,
Аға Кинге нандырдылар:
“Аарлығ пабабыс аттарын
Арыда пір дее підебеспіс.
Аарлығ ағаның сөстерін
Арығ чүреебісте түзірбеспіс!”
Илбек чазыны сыхталдыра
Илгек тобыра наңмырлады.
Илетчілернең саназарға
Илге хыйғы пазылды.
Халмых, орыс, карел, грузин,
Хырғыс, белорус, таджик хадох
Хыймыри түзе салған тимиин.
Хыйғы табызы үзілгелектөк,
Тигір төзі чарып халып,
Тиліп, чылтыс көйбіскен.
Тігірт-нызырт чайдыр сығып,
Тиксі арғал чөрібіскен.
Тимір Мирген хуйағы сағылдыра
Тиріг аран-чулаа алтанды.
Тирігліг сирігінің алнында
Тіспектендіре адын турыбысхан.
Чап чүректіг ікі алып
Чонны пазох пастады,
Чоғар суна знамя көдіріп,
Чорых чолын көстеді.
Хазыр чөрігні пастирда
Харындастар сөс туттылар,
Хайнам талай ил алнында
“Хара сынны” искірділер:
“Пілізі пирик алып Кин
Пілі тумзухтарнаң көрісклеен,
Піске пирген чахиин
Піле-сизе піди теен:
“Чалбаңни килген нанчыларнаң
Чыда тудына танызыңар.
Чылығ тандағ тыныстарынаң
Чылан полбазын сыныхтаңар...”

Алып Киннің чітіг сизігі
Арың сынға тур парчых.
Адабыс Киннің өтіг көрізі
Ал чолыбысха түс парчых,
Піс тумчухтыг Түгдүр тасха
Пістің арабыста пөгіштір.
Пістең чазытта ол айна
Пісті ыырчаа садыптыр.
Түлгү сумезінде чылбаңнап,
Түріле азахха сарылған,
“Түгеде сіренербін” тіп ярхылап,
Тумзиин азып чойланған.
Аның сылтаанда чир-суубыс
Аар күннернең сулғанды,
Аның сылтаанда ыырчыларыбыс
Арғал пісті төстең хапты.
Түүліс-тарыныстың хатиинан
Түргер чүрек хайнапча.
Тус көрістіг ил-чон адынаң
Түгдүр тасха харғалча!
Пілө-харыннаң хуу хат таа,
Піс тумзухнаң сыр чылан даа
Пісте пөкпес хақан даа.
Позыдыг күрезін пастааныбыста,
Посты айанмин парарбыс,
Поғар күскені арабыста
Поо тутпаанда, полбаспыс!
Албаты харындастар!
Алып арғыстар,
Амды —
Хости париганны сыныхти тура.
Хорғыс чох — ыырчызар!
Хоных чырғалын сағына тура,
Холда хыдыстыг — алнынзар!
Алтана мунген аран-чулаларны
Атыла-учухтыра апарааңар.
Алты хырлыг чыдаларны
Арта пілекке тастааңар!

Харгал марган киикчинерниң
Хазырапазын үс тастирбыс,
Ханга сууххан чилбігенерниң
Хара чүрегін ал тастирбыс!
Хабызар ыырчы ікі чирле
Хазыр ыырана сағыпча,
Ханчы Кайзер Кавказ сында
“Хара өрге” Питерде...”
Чарых Чылтыс Тимір Миргензер
Чагдада кире пастырды.
Чаачыи кўлии палазынзар
Чахы чоогын айыггты:
“Аарлың палам, Тимір Мирген,
Аран-чулаа син алтандың.
Арғал чонның адынан
Арғал сирігін пастадың.
Хатың чорых түсті сағаа,
Хабызар ыырчың күзінде,
Хазыр удурланар ол сағаа
Харлың Кавказ сынында.
Халых чон ізес салча —
Хатың хылызың папчылбас,
Ханчы Кайзер одох сында
Харға көмілп сых полбас.
Халых палазы Күлүк Хыбын
Хада синнең парар,
Халын сирігі аның
Хабыста полызың полар!”
Часхы өрт чили чалыңнанып,
Чап чүректер сабылды,
Чазың очығын хази көрп,
Чалчы-хулар атылды...
Хатың тігіртке тігіребізің,
Хара чир үннен сыххан.
Хазыр чалын атыгыбызып,
Хатап күгүрт нызыран сыххан.
Көк төңдестер көбінібізің,
Көбөк чаачаа абыдыдылар.

Көк тасхыллар күрдейбізін,
Көгіс чарыгып, яңыландылар.
Хыдыр нулутты чара тарта,
Ұырлана күн тамылды,
Хыныг хызыл орлаңада
Хыбын чайа көй сыхты.
Тимір өгее палоххан Русь чирі
Тиксі сиргек тудынды.
Тилген ханчы ла чүректері
Типседе өлерін пілінді.
Пілбееннері, хайхас салып,
Пил хасхайгып, кірөстенділер,
Пілгеннері, көңнін салып,
“Пісти чинер!” тиділер.

VII

Ікі чилбіген сах ол туста,
Ікінің пірсін чар полбин,
Іскіліг омал чырғаста
Ізініп чөнген саах полбин...
Халых ахчазын үрет турып,
Хара өрге Питерде,
Хаттар хузуриинда сөзірі турып,
Халбастанған хасхайа.
Чааға хаңырылып, ол кілескі
Чалбах мирге чыхлаңған
“Чахсы пааға чир Россейні
Чара тарта мин саддам,
Көйтүк Кайзер, ізенібізін,
Көгліг Донны кизібіскен.
Көксі хуруп, кінөлеп,
Көргік тілеп, сүзібіскен.
Көөлүг, пөзік Кавказ сында
Көзе тебіне аахтаңған...
Көртүкте чада, күн теезінде
Көнектең араға сор турған.
“Көк тасхыллыг, көк чазылыг
Көбөк истіг чир полды,

Көңніме кірді,” — сағыстың
Көбік харнын сыйбанды.
Ікі чилбіген пір туста
Іскі халыңыңда харчахты
Ізілген араға, кіндікке уруна,
Іңе де чілі хазалды.
Пүгіле-хабырыла тасхар сығып,
Пухли-похли хустылар.
Пуға харахтарын чазып алып,
Пустала кире чочыдылар.

...
Хара чирні тітірендіріп,
Хазыр тігірт чайылча.
Хайа-хорымны талчли толғап,
Харылып хуйун хайнапча.
Чалбах көгістіг ағастар
Чатыра ээліп сынғлап тур...
Тигір оды сииле чарып,
Тазылап, күгүрт нызырапча.
Талай, тиңіс, көбік чайып,
Тағны тали чалғапча.
Хызыл өңніг знамялар,
Хылбырап, чарыхты сулғады.
Хылыс тайғазы — чыдалар
Хыбынны сағыла сурланды,
Чалын-тазылас, улғатпинаң,
Чағдабинаң чағдады.
Чалын-тазылас аразынаң
Чайылым көгде истілді:
“Пазығ мирін түтеде изирбіс.
Пазазын анаң, соонаң ар,
Постың на хониин пүдірербіс,
Парчан хуллар кізі полар!”
Палын-чочыстаң оңарыл парып,
Тарлыхта хырсада чилбігеннер,
Тахталыза-чачыза сүсклезіп,
Тартына станны чүгүрділер.
Хара өрге — минденінен

Хасхайарын даа унди парған,
“Харным көбісті” тібинен,
Хаттарын типси ойли сыххан.
Тырғаан сындыра хана тырбап,
Тыны хызылғанча хысхырды:
“Тыхтырыңар! Атыңар, чүрекке улап!
Тызын пілбесен хулларны!”
Чарых Чылтыс алып үнінде
Чалтыр киині халтыратты,
Чаачыларның чүрегінде
Чарых хыйғызы хазалды:
“Халых төлі поэңардан
Харындасха чарбанарға ба!
“Хара өргенің” хаңыртиинаң
Хан төгізерге хындыңар ба!
Ханчы пирген тириңерні
Ханчаох удур айландырыңар.
Хазыр пазылған пайларны
Хазыра-пүге алыңар.
Сағыс алынмин хан төгібіссер,
Саңай сірерні харғирлар!”
“Хара өргенің” күрленгенін
Халын сирігі испеді.
Ханчы пиргенін тим-тирігін
Халых алнына сал пирді.
Хара өрге, аны көребес,
Хамах тычылада сабыныбысхан,
Хаттар кибіне сүменібізің,
Хаза пара тизібіскен...
Ханчы сириінең хай полза ла
Харбазарға сағынған,
Хазыр ыырана, тіс тазыластыра
Халых сириин чаалабысхан.
Таңнаң пасти хараа турғанча
Тартыс-хабыс субалды,
Талай, тиңіс салғағында
Тағзин халых чабылды.
Ікінчі солбаны тамылғанда

Илбск хабыс пасталған,
Илетчи пайлар уйазында
Илнн табызы чайылған.
Хара өргенн очых тазы
Харғала ойда парған,
Халчы адайның түніндегізі
Хара чирге түндере парған.
Чарых Чылтыс халых чонның
Чалгыр хониин төстөбіскен,
Чалбах ырысха очых тазын
Чалбырандыра тамызыбысхан,
Арғал чонның хара чуртазын
Арыда үзе сабысхан,
Аарлығ өңніг хызыл знамязын
Аарлап пөзікте өңзидібіскен.
Алып Киннің ікі оолғы
Албата чонны алғыстады,
Алып постарының күлүк сағызы
Алнындағызын сағынды...

VIII

Чарых Чылтыснаң Молат алып
Чаа улғадарын илгеннер,
Чаачыл күзін хуйахтап сығып,
Чапчаң тимнен салғаннар.
Хазыра турған Кавказ сынзар
Хази көріс тастадылар,
Хатын күгүртте ол чирзер
Хазыр хыйғы истілер:
“Хыйға ползаң, күске сағал,
Хыйал мыннаң чирі-суунаа,
Хылыхтанзаң, сынап - обал,
Харли парарзың чирге суна!
Тимір Мирген позымнаң
Тыге ыза чөрбөспін,
Тискен Кайзер позыңнаң
Тиргіме палғи сөзіртербін!

Арғал күзін көрбесен ползан,
Арға-пиің хазыртарзың,
Алығланып тоғыртанзан,
Азырлығ азиің ходыртарзың!
Чидер амды, чооғым истің?
Чирің көре, алқаңна,
Чирім паспас азааң синің,
Чилбіген, тикте маңзыра!”
Хырлығ Кавказ сынында
Ханчы Кайзер тура хонды,
Харағын чымыйта тырыстыра,
Ханның харах хорхыланды:
“Пуғалана көрген син “нанчының”
Пуланнидағ полтыр парчабың
“Пулан” полбазын адың синің?
Пуғаланғлаба мағаа най тың!
Хазарған Кавказ сынынан
Хачан даа имненчеңмін,
Хазырланған син хулычахтаң
Хан күлии — мин хорыхпачаңмын!
Мині чиңер күс чоғыл,
Мин, нанчы, бонапартпын!
Минінең хабызар алып чоғыл,
Мин, нанчыцах, чарых ханыбын!
Очых тазыңарны ойда тастап,
Ойба-күліңерні чазарбын,
Олчых хара-саба алып,
Оостап, ханыңарны ізербін.
Парчан тиріг хуйағычааңны
Пазырына алғыма салыбыс.
Пазың, азааң, пілечеңні,
Пазырына, алныма ээлдірібіс...”
Тимір Мирген пар күзінең
Тіс аразынча түкүр салыбысхан,
Тиліг ухтағ түкүрігінең
Тістендіре Кайзерні пирибіскен:
“Харғас төлінең чоохтазарға
Хайдағ ниме хыстады?

Ханчы сөлиинен айыдызарға
Халых кибиінде полбады” тіп.
Көк молат чалтыр хылызын
Көк чалыннаң сағылдырыбысхан.
Көкініп турған немец ханын
Көдек тіндіре көксебіскен:
“Тоғыр чүгүрген пүүрлер
Тоғыр тағдох хыстырчан,
Топайа хоғдайған көкесімнер
Тоңа чирге чазылчан.
Оорха сөөгінні сындырарбыс,
Ора-тора мачыңнирзың,
Орых чолыңны чідіріп,
Оорли-мүүри чортаңнирзың.
Хати кизілген хуйахтарың
Хатығ соғаным хахтырбас.
Хара молат поғоларың
Хатығ хылызым омастырбас.
Чарых Чылтыс адам адынаң
Чара-кизе сабарбын.
Чахсы албатым чахиинан
Чабал чүресенні хадарарбын.
Халых төлі Тимір Мирген
Хабаспасха пеер килбеен,
Ханчы синнен тартызарын
Хацанох маңат пілген.
Че зе , ирее ханы, арачылан,
Чиңмең читсе, арачылан,
Чиңмең читсе, удурлан!”
Чиллен киле, көгіс тустаң
Чилбігенні толғандыра чыдалаан.
Харағын хазыра көрібізіп,
Ханчы Кайзер толған сыххан,
Хаңыра тарына, көбік чайып,
Халых алыбына тыына парған.
Хылыс чітии теезіп,
Хыбын тоолада сыңлады,
Хырлығ чыда сағысхлабызып,

Хыл ла сыға хоолады...
Тасхыл сілии Кавказ көксі
Тахтала кире типсел сыххан.
Алып азағы пасхан чирде
Алғым ойым пол халча.
Алып холы тайанған чирде
Аллығ өзен пол халча...
Ханчы Кайзер, тиңе алызып,
Харчых поларын пілбеді,
“Халых кўлии, пирін!” — хысхырып,
Хатап хатыра тудынды.
“Хайдағ андағ ниме полчан? —
Тимір Мирген хатхырды. —
Халых алыбы пирінмечен!”
Харығын саба нандырды.
Кўні полза чылызып,
Кўр хараалар алысты.
Кўрес-хабыс пасталып,
Кўрлене айы иртібісті...
Тиңе алысхан Кайзер хан
Тізекке түзе сірен сыхты.
Тізін ағырта чилбіген
Тиліп аларға харасты.
Тағ пастарында тубан чабырыла,
Таң солбаны сыхханда,
Тимір Мирген, ныхи хаба,
Талдыра тастаан сас-ойда...
Соонаң, чирге чазыла парып,
Сотхыл нанчызын сағынды,
Сохтыра-настыра кўзін салып,
Содаң сосхаа хыйғы пасты:
“Ханнап-пиглеп одыртханым,
Халын сирігден полыстах!
Ханға-суға паттырганым,
Хайдағ ачырғастығ, йо, халах!”
Кўўлек-саалах чил түзіп,
Кўзүректеп, яңы ирткен.
Кўн кірізінзертін көрініп,

Күрлен сыға, Содаң читкен.
Ханпын хараанаң көрчетсе,
Хан күлүк Кайзер өлөр чөр.
Хал таскышың алтында
Харнын сөзірге үмөктөпче.
Пилек саскыра, айазына түкүрүп,
Піспектене Содаң турыбысхан.
“Пісті азып полбассар!” — тіп,
Пір муззурийнаң пулғабысхан.
Хыылана читкен Содаң сосханың
Хыбын алып, учурасты.
Хырлада симіс тамағынан
Хыза-поо туда халты.
Саали хабарға хыбын алыптың
Салаалары даа төсөпеді.
Сағын салза, пу адайның
Сағлығ харны тіреді.
Садылғап теері Содаң сосханың
Сағалын холға саари алды,
Сырбайта көдірібізін, салинаң
Сабылдыра чирге ныхтады.
Түптеп хала, Содаң сосха
Тун чарығын чідірібіскен,
Тумзиинен чирге сасхлана,
Түріле-чазыла кирилібіскен.
Соо көдірілбесче симір парған
Содаң сосха күресте
Содаңни хала тырай халған,
Сорған чочығын кигірте.
Харах-хулағын тундырып алып,
Ханчы Кайзер тис сыххан.
Ырыс-чырғалын сағына түзіп,
Ыырчы сазын чулынған.
Ырышын чара тибс чүгүріп,
Ыырас-мүүресте тырланған.

Чирі-суунда Кайзер хан
Чидерінең иртіп халған.
Чиллене түскен х уюннаң,
Чилбіген сөөгі тундырыл парған.

Илегдең позып, Россей чирі
Иленесте сүлгінбіскен,
Илбек аның халых чоны
Илетчилерін хыра сабысхан.
Чалбырана тамылған наа очыхсар
Чаачы күлүктөр айланды,
Чаада чиністіг алыптар
Чағып-туғаннарына аарлатты.

Агбан, 1942 чыл

ТАПТЫРҒАС

А.М. Топановтың чуртас паза чайаачы чолы _____	5
Ине чирім _____	8
Өрініс ыры _____	9
Көк молат “аранчулам” _____	9
Хайди опып хан-чүрөсөсем _____	11
Часхы _____	11
Алтын пуғдай _____	13
Хынығ тус _____	14
Аарлығ аалчы _____	15
Хызыл флағас танда ойнанып _____	16
Хайда ла ни син, хынызым? _____	17
Ізен, сағы _____	18
Завод _____	19
Ағбан _____	21
Тасхылда _____	22
Хысхы _____	25
Хысхы тайғада _____	26
Көгліг арах хаала, көк порацаам _____	27
Харат хайдаң сыххан ни? _____	29
Сағаа ла, сағаа, ирке арғызым _____	30
Доможаков матыр _____	31
Хакасия _____	32
Илбек Ада чаа тузында пазылған тахпахтар _____	33
Кин алып (кин-чоох) _____	38

А.М. Топанов

ГОЛОС ХАКАСИИ

Сборник стихов на хакасском языке

Компьютерное обеспечение:

В.В. Киштеева, Н.Л. Сафьянова

Сдано в набор 2.09.03. Подписано в печать 5.09.03.

Формат 60х90 1/16. Гарнитура Times New Roman Nak.

Усл. печ. л. 4,2. Уч.-изд. л. 4,0. Тираж 200 экз.

Хакасское книжное издательство

655002. г. Абакан, ул. Саралинская, 26

2500